

УДК 725(477.82)

ВОЛИНСЬКИЙ ДВІР XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Тарасюк І. І., старший викладач кафедри образотворчого мистецтва
Інститут мистецтв, Волинський національного університет імені Лесі Українки
Тел. (0332) 72-34-67

Анотація. В статті розглянуто основні принципи планування, формування та розташування, форми та розміри дворів (садиб) Волині. Характеристика архітектурних ансамблів садиб, взаємозв'язком житлових та господарських споруд, їх взаєморозміщення.

Ключові слова: двір, садиба, житлово-господарський комплекс, планування, забудова, господарський двір.

Проблеми дослідження. На основі проведених досліджень систематизувати та проаналізувати народно-житлове будівництво Волині, виявити характерні архітектурно-мистецькі традиції регіону, дослідити принципи композиційно-естетичного формування народного житлового будівництва.

Мета роботи. Сформувати і охарактеризувати архітектурно-історичне будівництво народно-житлових споруд в традиційному дворі Волинського регіону.

Завдання роботи. Осмислення і класифікація принципів забудови Волинського двору, а також виявлення архітектурно-історичних традицій будівництва садиб на Волині.

Під поняттям «двір» або «садиба» ми розуміємо єдиний житлово-виробничий комплекс, що складається з хати, господарських споруд, подвір'я та городу. При цьому слід відрізнити власне садибу від земельного наділу землевласника, який часто був продовженням самої садиби. Розташування, форма, розміри та кількість господарських споруд залежали від форми землеволодіння на селі та характеру занять мешканців.

Свій розвиток садиби беруть ще з часів Київської Русі, коли слов'янські народи розташовували житло по колу, оточували садибу кільцевим земляним валом з дерев'яною огорожею на ньому. Західнополіські садиби розвивались у природних умовах, пристосовуючи забудови для оборони від ворожих сил. В середні віки садибою було дворища – 3-4 хати і багато господарських споруд. Пізніше до складу входили однокамерні хати-їх було декілька, кліть, одрини (хліви), вежі.

В XVIII столітті – на початку XIX століття виникають вуличні регулярні поселення, що призвели до зміни форм поселень і планування, які стають домінуючими і дали подальший розвиток садибам.

Найкраще, найвигідніше положення у центрі поселення того часу займав двір (садиба) поміщика, він не був обмежований сусідніми наділами і мав великий простір для свого розширення та відокремлення господарського двору – фільварку.

Двори селян, залежно від ширини наділу, набирали форми видовженого прямокутника, у межах якого і розплановувались окремі частини забудов. Земельні наділи розташовані перпендикулярно до шляхів сполучення, часто нарізувались по обидві сторони шляху. Таким чином, житлові будинки ставили з одного боку вулиці, а господарські споруди – з іншого. Таке розташування, дуже поширене в XVI–XVIII ст., на початку XX ст.

зустрічається рідко. Розроблення садиб при поділі окремих сімей, процес класового розшарування привели до значного зменшення земельних поділів і ліквідації двосторонніх садиб.

У багатьох населених пунктах, де внаслідок природних умов розміри угідь були дуже обмежені, розроблення садиб та їх безладне планування виступає особливо яскраво (західна та північна частина Волині).

Традиційна форма видовженого прямокутника часто порушувалась, і двори набирали форму найрізноманітніших фігур. Цілком безформенними можна назвати садиби хуторів, які обмежувались лише лісом, болотом, рідше сусіднім наділом чи шляхом [1]. Головна функція дворів (садиб) – захист житла, він визначав характер конструкцій і деякі специфічні елементи житла.

На формування типів і форм садиб, будівель впливали: природні умови (рельєф, наявність будівельних матеріалів, клімат); характер господарства (рибальство, скотарство, землеробство); соціально-побутові процеси (уклад сім'ї, впливи міста); етнічні традиції (спадковість звичаїв, будівельні традиції).

Природні умови і будівельні матеріали визначали архітектурну форму Волинського двору. Більшість дослідників визначають тридільний характер традиційної селянської садиби [2]. Не викликає заперечень виділення в окрему частину селянської садиби городу, який займав окрему площу позаду будівель. Розміри його залежали від розмірів селянського наділу. Город забезпечував сім'ю необхідними овочами, на ньому іноді висаджували плодіві дерева. Нерідко він межував з полем (частиною наділу, призначеного для польових культур), часто був обмежований болотистими сіножатями, а той просто болотом, рікою або лісом.

Город обов'язково відгороджувався від решти садиби, сполучаючись з нею хвірткою чи перелазом. Решта селянської садиби складалася з двох частин: частини при хаті – власне подвір'я і частини при господарських будівлях – двору.

Класове розташування привело до виникнення, крім тридільної, дво- та однодільної садиби. Власники дрібних земельних наділів зводили до мінімуму площу забудови. Їх садиби поділялися на дві частини – двір і город. А у безземельних та дрібних орендарів садиби обмежувалися часто самою хатою та малим подвір'ям. До цих типів слід віднести садиби робітників і службовців, що мешкали по селі.

Для селянина садиба була світом, де кожен з членів сім'ї відігравав свою роль – працювання в полі, біля худоби, в майстерні, клуні, городі, біля хати тощо, кожен мав свою частину роботи, яку і повинен був виконувати. Двір займав проміжну роль, він був зв'язком житла і вулиці, був складним, багатофункціональним утворенням, де головною ідеєю була ідея захисту житла від її ворогів, небезпечних людей, дикого лісного звіра.

Архітектурний ансамбль садиби зумовлювався взаємозв'язком житлових і господарських споруд, розташуванням хати відносно вулиці, формами дахів, огорожею та іншими компонентами організації Волинських садиб.

Житлові та господарські будівлі помітно відрізнялись одні від одних, залежно від соціального стану і заможності власника, а їхнє взаєморозміщення не завжди відповідало однозначному порядку. Хліви, крім свого окремого розташування, будували під одним дахом з клунею, при хаті, з боку сіней. Комори конструктивно входили до хати чи були окремими спорудами, що розміщувались поруч з житлом. Клуні розташовували трохи далі або у комплексі з хатами.

У Волинському дворі об'єднувались житлові і господарські будівлі в один ансамбль огорожею, яка доповнює його і природно вписується в місцевість. Споруджували огорожі з різного матеріалу, що траплявся поруч, у пліт, що виплітався горизонтальними пруттями з лози, або вертикально заплетених гілок сосни (рідше лози) між горизонтально закріпленими жердинами. Огорожа була перешкодою для худоби, лісових звірів. Крім то-

го, вона взимку затримувала снігові замети. Згідно з давніми народними віруваннями, огорожа оберігала людей і від нечистої сили.

У дворі стояли різні за призначенням господарські будівлі, частина яких була тісно пов'язана з житлом. Це – приміщення для тварин, для збереження майна та інвентаря, а також запасів хліба. За межами двора розташовувалися будівлі для сушіння хліба.

Кількість господарських будівель у садибі визначались також соціально-економічним станом сім'ї та умовами ведення господарства.

Усі будівлі за їхніми функціями поділялися на такі групи:

- для збереження продуктів землеробства: клуня, комора, кліть, стебка;

- для худоби: хлів, хлівець, хлівчик, курник;

- для схову кормів для худоби та сільського реманенту: шопа, піддашся, возівня, оборог.

У садибах часто зустрічалися різноманітні навіси (шопа, повітки тощо), в яких зберігалося господарське знаряддя, часто під ними стояли верстати: бондарські, кушнірські, стельмахські, столярні, ткацькі, а також рибальські снасті, мисливські, пасічницькі знаряддя тощо. Наявність їх пояснюється тим, що в умовах поганих ґрунтів західної частини Волині селяни змушені були шукати додаткових занять. Отже, розташування житла і господарських будівель у садибах зумовлено виробничою діяльністю, в кінці XIX століття, на початку XX століття житло губилось поміж господарських будівель, що свідчило про значний розвиток тваринництва і рільництва.

У плануванні селянського двору Волині дуже яскраво виступає традиція орієнтування хат вікнами на південь, чим досягаються найкращі умови освітлення оселі сонцем, мешканці бачили цілий день сонце, що створювало гарний настрій та вселяло впевненість.

Селяни намагались використати всі особливості навколишнього середовища для найраціональнішого упорядкування своєї праці і побуту. При напрямі вулиці з північного сходу на південний захід або з південного заходу на північний схід хату ставили боковим фасадом у бік вулиці, а житлове приміщення робили з головного фасаду. Коли вулиця мала напрям типу на схід–захід, хата споруджувалась у глибині двору головним фасадом до вулиці. Таке розташування відповідало давньому типу двору.

В садибі, орієнтованій на північ, хата виходила безпосередньо до вулиці глухою північною стороною. Це мало своє пояснення: господар мав змогу стерегти худобу від покражі, будуючи споруди перед вікнами. При цьому утворювався замкнений двір. У випадках, коли вулиця йшла в напрямку північ–південь, хата будувалась з боковим фасадом. При цьому головний фасад завжди орієнтований на південь. Така орієнтація утворювала відкритий тип двору.

Таким чином, можна пояснити існування різних типів дворів і встановити, що найбільш доцільним, а отже найбільш поширеним, є розміщення хати причілком до вулиці з відступом до 6–7 м.

У хатах обов'язково була побілка житлової частини, розміщеної ближче до вулиці, і нерідко буває посеред будівлі. Білі стіни з темними вікнами відразу привертають до себе увагу, ніби підкреслюють свою належність до українського типу житла. Всі споруди в садибі покриті соломною, в західній частині Волині використовувалась також осока.

Гладенькі чотирихилі дахи пом'якшують контури будівлі. Характерно те, що житла в садибах тут цілком губляться поміж господарських будівель. Крім того, в садибах є різні дерева, кущі і навіть сади. Житлове будівництво відзначається різноманітністю типів при збереженні однокамерної житлової частини [3].

Повсюдне прорідження лісів, освоєння нових земельних площ не тільки змінило асортимент будівельних матеріалів, але й в кінцевому результаті призвело до перебудови всієї системи господарства. Будівництво характеризується появою великої кількості господарських і допоміжних будівель, вкритих переважно соломною.

Господарські будівлі в своїй архітектурі зберегли багато архаїзмів: сохи, стовпові конструкції стін, різноманітні способи перекриття дахів. Таке збереження пояснюється тим, що ці споруди упродовж віків майже не вдосконалювались – адже в укладі селянства панував консерватизм і було воно переважно бідне [2].

Залежно від виробничих функцій, від характеру забудови двору, тобто від розміщення житлового й господарських будинків, від розташування житла стосовно вулиці чи дороги, величини чи форми земельних наділів можна зазначити такі типи садиб:

- а) з лінійним типом забудови;
- б) з відкритим (вільним) двором;
- в) з замкнутим господарським двором.

У садибах з лінійним типом дворів розрізняють два варіанти забудови – однорядний та дворядний. В останньому всі будівлі розміщувалися двома паралельними рядами. Ряди могли бути цільними або з розривами між спорудами, але завжди із збереженням лінійного характеру забудови. Згідно з матеріалами М. Козакевича, на початку ХХ ст. кількість садиб, в яких виявляється традиція погонного типу забудови, дорівнює – 30,7 %. [3].

У давнину на Волині переважали хати під одним дахом з господарськими спорудами, які розташовувались по периметру навколо невеликої ділянки. Такий тип двору відомий під назвою “довга хата”. При потребі нові приміщення добудовувались до причілкової стіни. Основою житлових будівель на Волині був чотирикутний зруб-кліть. Зрубна система будівництва переважала до середини ХІХ століття. Зруб виділявся в житлі своїми розмірами, зводився з матеріалу ліпшої якості – дубових, соснових і липових брусів. До нього добудовували інші приміщення за допомогою стовпців. У практиці майстрів було відоме в’язання вінців за допомогою замків: в обло, в простий замок, а з часом – в лапу, в каню. Широкого використання з середини ХІХ століття набула стовпова або стовпово-каркасна техніка будівництва для спорудження господарських будівель. Поєднання цих двох технічних рішень слід пов’язувати з тим, що в окремих місцях було обмаль лісу, який часто по-хижацьки винищували поміщики. Крім того, кількість населення постійно зростала, а отже, відповідно, зростала і потреба у житлі.

Наприкінці ХІХ–початку ХХ століття в традиційному будівництві Волині найбільшого поширення набувають житлові будинки з планами: хата + сіни; хата + сіни + комора. Найчастіше цей тип зустрічається саме на всій території. Будівлі мали розміри: 12 х 5 м, 13 х 5 м, 10 х 4 м. Такі житла доповнюються різноманітними прибудовами: прибоками, пуклітами, теплими коморами, істебками. В північній та східній частині регіону побутує тип хати з колешнею, яку прибудовують до причілкової (покутної) стіни. Виділяють ще хати з двірцем, задвірком.

У плані довгі будинки складаються із хати, сіней, комори, колешні або дровітні, хліва і клуні або з колешні, яка часто використовується під хлів, хати, сіней і комори, вони були розташовані в один ряд, і вкриті одним дахом, що носило назву довге будівництво, ще називали обіходами. Довгі хати були різної довжини – від 20 до 30 м і 6 метрів завширшки. При “довгих хатах”, як правило, і подвір’я має видовжену форму. Побутували довгі хати в західних та північно-західних районах. На початку ХХ століття з метою запобігання пожежі почали будувати окремо в одному ряді чи неподалік клуні, інколи їх ставили за 30–50 метрів від хати, інколи за городом.

Другий підтип лінійної забудови – дворядний двір, у якому всі споруди шикувалися у два паралельні ряди. В одному була хата з коморою та стебкою, яку ставили в сінях при хаті. У Рівненській повіті стебку та кліть часто зводять під одним дахом в тому ж ряді, що і хата. На протилежному боці суцільним рядом споруджувалися господарські будівлі: хліви, свинарник, шопа і клуня. Тут, звичайно, могло бути багато різних варіантів, але обов’язковим було розміщення всіх споруд у два паралельні ряди, між якими знаходився вузький прохід – подвір’я.

Отже, можна виділити такі варіанти лінійного типу забудови:

- хата і господарські будівлі розташовані в один ряд, під одним дахом;
 - хата і господарські будівлі розташовані в один ряд, але кожна будівля стоїть окремо;

- садиба з будинками розташовані паралельними лініями. У разі такої забудови найчастіше на першому плані (торцем, рідше фасадом до дороги) стоїть хата, біля неї відокремлено – шопа або повітка; у другій лінії за хатою – хліви, у третій – клуня. Деколи хата стоїть у другій лінії забудови.

У садибах з відкритим типом двору житлові й господарські будівлі розміщувалися розрізнено. Найчастіше хати розміщені причілкою до вулиці, господарські споруди розміщувались у глибині садиби, створюючи господарське подвір'я.

Відкритий тип двору з'явився пізніше у процесі розвитку. Він більше відповідав вимогам селянина, крім того, проміжки між спорудами дозволяли певною мірою локалізувати вогнище пожежі. Двори з відкритим типом забудови в центральній, східній та південній частині Волині в кінці XIX – на початку XX ст. було найбільше.

Створення ансамблю замкнутого двору на Волині, саме в західній та північно-західній частині регіону, значною мірою пов'язано з потребою охорони домашніх тварин від звірів в умовах життя та господарювання на відлюдді серед лісів і боліт. Такі двори найчастіше мали вигляд прямокутника, забудованого по периметру житловими та господарськими спорудами, замкненою високою стіною. В'їзд до такого двору закривала висока брама. В середині такого комплексу обов'язково було господарське подвір'я, де зберігались знаряддя праці.

Замкнуті двори відзначаються різноманітністю у плануванні забудови і розмірами двору. У забудові виділяються дві споруди: хати і клуня – хлів мали однакові розміри, довжини і загальну висоту. Вони розташовані паралельно і з'єднані між собою з обох боків забудовами, дещо нижчими спорудами. Житлове приміщення розміщене між пуклітом та колешнею з сіннями. Зустрічались також інші розміщення, де кліть – зруб хати знаходиться за межами забудови. Розташування було зручним, бо з вікон, що на головному фасаді, продивлялись дві сторони будівельного комплексу, в яких є брами.

На східному боці комплексу розміщувались пукліт та шопа з проїздом-брамою. Західні забудови – свинарник і шопа-дровітня. Остання має тільки зовнішню стіну з проїздом-брамою, дах над якою підтримується стовпами. Розміри подвір'я – 6 x 7,5 м. Зруб хати складений з товстих соснових брусів, комора та господарські будівлі – з півкругляків (плениць) малого діаметра, які в'язали в замках по кутах. Крім хати, рублені замки є ще на будівлях, що займають кутові положення, а на прогонах стіни з'єднуються за допомогою стовпців (ушаків). Дахи у будівель переважно чотирихилі, покриті житньою соломою. В північних районах зустрічаються двоххилі дахи.

По всій території Волині стіни житла, крім комори, білились або обмазувались глиною, винятком були будівлі північно-західної частини регіону.

Згодом спостерігається подальша диференціація плану замкнутих дворів, хата відокремлюється за межі двору і утворює окремий двір, а інші будівлі залишаються, зберігаючи свій первісний вигляд, утворюючи замкнутість. Приклади таких замкнутих дворів зустрічаються в західній частині Волині, де його називають підварком, у північних районах подібні забудови називають загородами. Зустрічаються підварки, що склалися з двох клунь, які творять окрему будівлю, і двох рядів хлівів, що перпендикулярно підходять до неї. П-подібний двір між будівлями закривається двоххилим піддашшям, між якими встановлено широкі ворота, шопа із задильованою зовні стіною. Хата та деякі будівлі розташовані на деякій відстані від нього. У селах північно-західної частини Волині розташування підварків набуває нових форм – ставились вони углибині садиби за 100 метрів від хати [4].

На початку XX століття у північно – західній частині Волині поширення набули замкнуті двори, в яких добре виділялись два блоки забудов: споруда для худоби та сіна;

хата, клуня, комора, які стояли на відстані 10–15 метрів від цієї будівлі, створюючи так званий чистий двір. У різних місцевостях свої назви замкнутих дворів – “хороми”, “окружний двір”, підварок, оседки.

Висновок: на підставі вивчення різних джерел і публікацій минулого і сучасного періоду, різноманітних досліджень зроблено невелику спробу, використовуючи нові підходи охарактеризувати традиційний двір, садибу, житло, господарські будівлі, їх забудову, типологію, характерні особливості, традиції, причини змін у характері будівництва.

Таким чином, виявлено, що традиційний селянський двір був важливою виробничо-господарською ланкою, де всі його будівлі за своїми функціями, розміщенням підпорядковувались основній меті – забезпечення життєдіяльності селянина, створюючи цілісний, органічно пов'язаний комплекс. Він формувався у тісній залежності від земельних наділів, його форм, віддаленості від населених пунктів.

У дослідженні типів дворів (садиб) є раціональне зерно для сучасного, майбутнього фермера, який спеціалізується на розведенні худоби, будівлі, які можуть існувати у сучасному господарстві. Зокрема, постає питання про збереження національної історико-культурної спадщини, пам'яток традиційної народної архітектури, до яких відносяться садиби, що уособлюють багатовіковий досвід будівництва, архітектурні традиції, побут та культуру українського народу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Данилюк А. Г. Традиційна поліська садиба і типи її забудови // НТЕ. – 1991. – №2, – С. 53–58.
 2. Данилюк А. Г. Традиційна архітектура регіонів України: Полісся // Монографія. – Львів, 2001. – С.71–72.
 3. Козакевич М. З. Селянська садиба на Українському Поліссі // Матеріали з етнографії мистецтвознавства. – К., 1959. – Вип. V. – С. 9–25.
 4. Стельмах Г. Етнографічна експедиція до Волинської області в 1955 році // Українська етнографія. – 1958. – С. 130.
-